

Fancsaly Éva

A magyar mint idegen nyelv tanítása és a nyelvtörténet**

A nyelvtörténeti ismeretek „blokkszerű” oktatása helyett vajon nem lenne-e célravezetőbb a leíró nyelvtani ismeretekbe való beágyazása? A nyelvtörténeti ismeretekkel ugyanis nagyon jól meg lehet magyarázni a mai magyar nyelv rendszerének bizonyos „szabálytalanságait”, „kivételeit”. Meggyőződésem, hogy ezáltal a leíró nyelvészeti anyag befogadása is könnyebbé, érdekesebbé válna a diákok számára, s a nyelvtörténeti ismeretek is jobban megmaradnának a diákokban.

Forgács Tamás (1990, 44) szerint „... nemcsak **lehet** vagy **szabad** a nyelvelsajátítás megkönnyítésére nyelvtörténeti ismereteket *is* felhasználni, hanem – szerintem – **kell(ene)** is ezt tenni.” Egyetértek vele abban, hogy a nyelvtörténet nem csupán a magyar anyanyelvűek számára, hanem a magyar mint idegen nyelv tanulói számára is hasznosak lehetnek.

A magyar nyelvtörténeti ismeretek felhasználását a magyar mint idegen nyelv oktatásában már Dömötör Adrienne (2007) is fölvetette. Az általa közölt adatokat szeretném néhányal kiegészíteni. Néha előfordulhat az ő munkájával átfedés előadásomban, mert ugyanaz a nyelvi jelenség több „szabálytalanság” magyarázatául is szolgálhat. A dolgozatom felépítésében, a nyelvi jelenségek magyarázata során annyiban támaszkodom rá, hogy én is különböző kérdések köré csoportosítom mondanómat, azaz néhány olyan kérdést fogalmazok meg, melyek egy-egy „szabálytalanságra” utalnak nyelvünkben, utána leíró nyelvészeti szempontból összefoglalom a legfontosabb szabályt, majd röviden közlöm ennek nyelvtörténeti okát, s ezután ehhez kapcsolódva, ismertetek még egy-két érdekességet az adott témakörhöz.

1. A magyar nyelvben szó végén nagyon ritkán fordul elő az *o*, *ö* hang (csak a *no*, *nono*, *hő*, *hőö*). Ez a szabály annyira erős, hogy nyelvünkbe kerülő, rövid *o*, *ö* hangot tartalmazó jövevényszavaink végén is automatikusan megnyúlik e két magánhangzó (*autó*, *televízió*, *lottó*, *euró* stb.) Mi ennek az oka? A finnugor korban minden szó magánhangzóra végződött, melyek az ősmagyar kortól kezdődően, kb. a 12. század elejére lekoptak. A mai magyar nyelvben lévő szóvégi hosszú magánhangzók vagy diftongusból alakultak ki vagy a jövevényszavak végződtek magánhangzóra. (A hosszú magánhangzók ebben a korban a magánhangzók lekopása miatt szó végére került mássalhangzók (*w*, *γ*, *η*) vokalizálódásából és az előtte lévő magánhangzóval való összeolvadásából kialakult diftongusokból alakultak ki.

A szó végén lévő hosszú magánhangzóink a 13. század folyamán megrövidültek. Az *ó* és *ő* magánhangzóink a 14. században alakulnak ki, ezért ebben a rövidülésben már nem tudtak részt venni, így megmaradnak hosszúnak. Ezzel magyarázható, hogy a mai magyar nyelvben nincs a szó végén rövid *o* vagy *ö* hang. E szabály ismerete sokat segíthet a nyelvtanulónak abban, hogy a bizonyos ragozott alakokban a szóhatárt elkülönítse.

2. Az **Eltörött a karom ~ Eltörött a karóm mondatokban hol a szó és a toldalék határa?** Fentebb már kifejtettem, hogy a magyar nyelvben nincs olyan szó, mely rövid *o*, *ö* hangra végződné (csak a *no*, *nono*, *hö*) s mivel a kötőhangok mindig rövid magánhangzók, így ebből következik, hogy a ragok előtt lévő hosszú *ó*, *ő* mindig a szótó része, a rövid magánhangzó pedig kötőhangzó. Ez azokban az esetekben lehet fontos, amikor csak a magánhangzó hosszúságának a különbsége adja a minimálpárt.

Eltörött a karom. ~ *Eltörött a karóm.*
Nem kedvelem a sajtót. ~ *Nem kedvelem a sajtót.*

karom = **kar** + *o* + *m* (szótó + kötőhang + birtokos személyjel)
karóm = **karó** + *m* (szótó + birtokos személyjel)

A kötőhangzók a magyarban általában középső nyelvéllásúak, és hármassá váltakozást mutatnak (*o*, *ö*, *e* – a magyar köznyelvben nincs középső, rövid, illabiális, veláris magánhangzó, ezért az *e* viselkedik középső nyelvéllásúként).

3. **A magyar nyelvben van néhány olyan szó, amelynél a kötőhangzó nem középső, hanem alsó nyelvéllású; ezek az ún. nyitótövek.** A kötőhangzó ezekben az esetekben *a*, *e*. (*könyvek*, *halak*). Miért?

Az uráli alapnyelv korában – mint már utaltam rá – valamennyi fogalomjelölő szó két szótagú volt, és magánhangzóra végződött. Ezek a szóvégi magánhangzók alsó vagy középső nyelvéllásúak lehettek (**ä*, **ä*, **e*). Ezek a magánhangzók elsősorban a finnugor nyelvekben (ezen belül is főleg a finnben) maradtak meg leginkább. A magyar nyelvben ezek a hangok az ősmagyar kor folyamán felső nyelvéllásúvá váltak, majd a 11–12. századra leoptáltak. A magyar nyelvben csupán szóvégi helyzetben tűntek el ezek a hangok, abban az esetben, amikor valamely rag révén „védettek” voltak, megmaradtak. A nyitótöveknél a toldalékok előtt megjelenő magánhangzók ezeknek az ősi tövégi magánhangzóknak a maradványai. Ebből következik, hogy azokban az esetekben jelenik meg a nyitótó, amikor vagy a szó, vagy a toldalék, amelyhez a rag járul, ősi, ősmagyar kori vagy azt megelőző időből származik. Ide tartoznak pl. a *házak*, *fület*, *májat*, *haját*, *fogat* szavak vagy **a ragok közül** a többes szám jele, a birtokos személyjel, a középfok jele, a múlt idő jele és a felszólító

mód jele (*gázokat, sörömet, könnyebb, köhögtem, olvassad*). A fenti esetekben tehát azért jelentkezik a szó vagy a ragok végén az *a, e* magánhangzó, mert amikor ezek a ragok kialakultak, még a szó végén volt magánhangzó. Ugyanezzel magyarázható az is, hogy ha a névszótó nyitótó, akkor tárgysetben mindenképpen megjelenik a kötőhangzó – olyankor is, amikor a hasonló alakú nem nyitó tövek esetében nem: a *baj* nem nyitótó (*bajok, bajom, bajos*), és tárgysetben nincs kötőhangzó: *bajt*. A *haj* viszont nyitótó (*hajak, hajam, hajas*), és tárgysetben is van kötőhangzó: *haját*.

4. Miben segíthetik a nyelvtanulót a fent elmondottak?

4.1. A tövégi magánhangzó lekopása illetve a nyitótöveknél való megmaradása alapján sok esetben következtethetünk egy-egy szó vagy rag eredetére is. Azok a ragjaink, melyek kötőhang nélkül kapcsolódnak a szavakhoz, újabb korúak, mint azok, amelyek kötőhanggal (pl. *házat, házban*).

4.2. Ha egy főnév nyitótóvú, akkor a tárgysetben is az lesz, függetlenül a fonotaktikai szabályoktól (*hal ~ halat, halak*).

4.3. Nyelvtörténeti ismereteink segítségével a **ragos főnevek és melléknevek** szóhasadásos alakjait is **könnyű elkülönítenünk egymástól**, mivel a melléknevek szinte mindegyike nyitótó. A szó végén nyíltabb magánhangzót tartalmazó szó melléknév, a zártabbat tartalmazó pedig főnév (*gyorsan ~ gyorsan, vacak ~ vacok, vörösek ~ vörösök, okosak ~ okosok*); a hosszabb alak a melléknévi, a rövidebb alak a főnévi, igenévi használatban jelenik meg (*ismerősek ~ ismerősök, kalaposak ~ kalaposok, kitűnők ~ kitűnőek, különbözők ~ különbözőek; közömbösek ~ közömbösök, másak* (mn: 'eltérő minőségűek') ~ *mások* (fn: 'egyéb személyek vagy dolgok'), *olaszosak* (mn: 'olaszokra emlékeztetők') ~ *olaszosok* (fn: 'olasz szakos diákok')).

Természetesen ma már rengeteg ingadozás van a nyitótövekkel kapcsolatban, akár egyetlen nyelvváltozaton belül is (pl. *olajok* vagy *olajak; sáros* vagy *saras*), de különösen az eltérő nyelvváltozatok között (pl. *lábás* vagy *lábos*).

5. **A magyar nyelvben a vegyes hangrendű szavaknál – ha e (é) vagy i (í) van az utolsó szótagban – az illeszkedés nem mindig érvényesül.** Ezekben az esetekben sokszor mind a veláris, mind a palatális változat helyes (*Ágnesnek ~ Ágnesnak*). A toldalékharmónia (tehát az illeszkedés) erős szabály a mai magyarban: betartja művelt és műveletlen, használjuk régi és új, öröklött és kölcsönzött szavak toldalékolásánál egyaránt. Ingadozás a vegyes hangrendű szavaknál található, ilyenkor az utolsó magánhangzó számít, ahhoz illeszkednek a ragok: *sofőr-höz, hernyók-ról, patiká-ban, computer-rel, október-ben*.

A vegyes hangrendű szavak illeszkedésénél szabályos kivételt találunk akkor, amikor **az utolsó szótagban i, í és é van**: ezek úgynevezett „átlátszó” hangok; ha van előttük másik magánhangzó, akkor ahhoz fog illeszkedni a rag, tehát a harmó-

nia-szabály az ***i, é fölött „átugrik”***, mintha ott sem lennének: *tányér-ból, papír-hoz, kuplé-hoz, marék-hoz, konflis-hoz*.

Amikor **a szó végén *é, e van***, nagyon sokszor **ingadozás** figyelhető meg a egyes hangrendű tövek toldalékolásakor (pl. *ankétot ~ ankétet, Ágnesnek ~ Ágnesnak, hotelben ~ hotelban, októberben, tandemhez*), vagyis az ***é, e*** itt nem semleges, öhozzá illeszkedik a rag. Az anyanyelvi beszélők ítélete is sokszor bizonytalan annak eldöntésében, melyik toldalékolt alak hangzik számukra jobban. Ezeket a szavakat a magánhangzó-harmónia szempontjából ingadozó töveknek nevezzük. Feltűnő, hogy bizonyos toldalékok esetében erősebb az ingadozás ugyanannál a szónál, mint más toldalékoknál. Ugyanígy például *Józseffel és Józseffel; Józsefek, de ?Józsefok; kódexszel és kódexszal; kódexek, de ?kódexok* stb. **Mi lehet az oka ennek?**

Az uráli alapnyelv korára feltételezik a kutatók, hogy létezett egy palato-veláris magánhangzó-harmónia. A két szótagú, fogalomjelölő szavak második szótagjában csak az ****á, *ü, *e*** fordulhatott elő. A szóvégi magánhangzók aszerint járultak a töhöz, hogy a szó első szótagjában palatális vagy veláris magánhangzó fordult-e elő. Mivel az ***e*** hang már valószínűleg akkor is **semleges hang** volt, így az első szótag magánhangzója döntötte el a szó hangrendjét (mint ahogy ma is az „átlátszó” hangoknál). Valószínű, hogy a szavak nagy részére jellemző ingadozás is ide vezethető vissza. Később azonban az újonnan bekerülő szavak analogikusan beilleszkedtek a rendszerbe. Az ómagyar kor közepére felbomlott a magyar nyelvet addig jellemző magánhangzó-harmónia, s a jövevényszavak vegyes hangrendjét sem változtatjuk már meg (*sofőr, nüansz, Kanizsa, szonett, sóder, tetovál* stb.). Ugyanakkor az átlátszó hangként viselkedő ***é*** hang viselkedése nem magyarázható meg.

6. A csak *i-t (í-t)* tartalmazó tövek egy része elöl képzett, más részük hátul képzett toldalékkal áll. Ilyenek a *szívem, hiszem, írek, viszem, vizet, lisztet de: írok, iszom, bírom, kínos, nyilat, hidak, szívok, szilas* stb. Az ősmagyar korban kétféle ***i*** hang létezett a magyar nyelvben, egy veláris és egy palatális ***i***. A veláris ***i*** hang a 13. század után eltűnik, palatalizálódik. Azokban az ősi szavakban, amelyek már ebben a korban kialakultak, a hangrend őrzi a veláris ***i*** nyomát, a toldalékok illeszkedésnél velárisként viselkednek. A magyarban kb. 60 ilyen, a magánhangzó-harmónia szempontjából különlegesen viselkedő szó van. Ezeket antiharmonikus töveknek nevezzük. Amikor valaki magyarul tanul, ezeket a szavakat kivételként kell megjegyeznie, mert semmilyen szabállyal nem írhatók le egyértelműen.

7. A magyar nyelv testesebb esetragjai (*-ban/-ben, -ból/-ből, -ba/-be, -tól/-től, -ra/-re, -nál/-nél, -hoz/-hez/-höz*) **illeszkednek, ugyanakkor néhány rag** (pl. *-kor, -ként, -ért*) **nem illeszkedik**. Ennek oka a ragok kialakulásában keresendő. A magyar nyelvben a testesebb esetragok határozóragos főnévből alakultak ki.

A változás iránya: határozóragos főnév → névutó → agglutinálódás → rövidülés → illeszkedés (*ház *belől (bele+ -l (ablatívus) → házbelől → házből* →

házból). Fentebb már utaltam rá, hogy az őmagyar kor közepétől a magánhangzó harmónia erőssége gyengül, s nyelvünkbe már változtatás nélkül illeszkednek be a vegyes hangrendű szavak. Ez a változás magával hozza azt is, hogy az újonnan kialakuló ragoknál az illeszkedés már nem olyan fontos, tehát csak egy alakjuk lesz a ragoknak. Már említettem, hogy a szóvégi magánhangzó elvesztése sok esetben pótlónyúlást eredményezett (*uta: út, keze: kéz*), s ezáltal a 12. század végére kialakultak a hangzórövidítő tőtípusok. A régebbi toldalékok még a magánhangzós, az újabb, fiatalabb ragok már az új, mássalhangzó végű tövvariánshoz kapcsolódtak. Ha tehát a hallgatók tudják, melyik toldalék régiebb és melyik újabb, akkor meglehetősen pontossággal el tudják azt is dönteni, melyik toldalék mellett melyik tövvariánst kell használni (*nyarat ~ nyárban, telek ~ télen, kezem ~ kézben*). Kivételek persze akadhatnak, illetve kérdés, hogy mely ragok illeszkednek, s amelyek nem, azok miért nem. Ugyanez a szabály érvényes a -v-tövű névszókra is, hiszen ezek létrejötté is nagyrészt a tövéghangzó lekopásának köszönhető (*lovat, lovak; követ, kövek – de: lóra, lótól; kőnél, kőhöz* stb.), tehát az egyszótagú, hosszú -ó, -ő végű szavainknál általában a testesebb esetragok a szótári tőhöz, az egyalakú, ősmagyar korban vagy azt megelőzően kialakult esetragok pedig a v-s tőhöz járulnak.

8. A mai magyar nyelvben vannak igék, amelyek a múlt idő jelét kétféleképpen, kötőhangzóval vagy kötőhangzó nélkül veszik fel (*szólt ~ szólott, mondta ~ mondotta, eltört ~ eltörött*). **Mi ennek az oka?**

Az alakváltozatoknak is két csoportja van. Vannak olyan alakváltozatok, amelyek jelentése között nincs különbség, a változatok legfeljebb egyéni vagy nyelvjárási változatok (pl. *állt ~ állott, eltört ~ eltörött, forrt ~ forrott, folyt ~ folyott, hullt ~ hullott, múlt ~ múlott, szólt ~ szólott, szállt ~ szállott, tojt ~ tojott*). Az alakváltozatok között előfordulnak olyanok, amelyek jelentésbeli különbségekhez vezetnek a múlt idő egyes számú 3. személyű igealakokban, pl. *ragadt* (vhová, tárgy nélkül) ~ *ragadott* (botot, fegyvert), *tévedt* (vhová) ~ *tévedett* (a helyessel kapcsolatos állásfoglalása).

A mai magyar nyelvben használatos **múlt idő** az ősmagyar korban alakult ki, **a befejezett melléknévi igenév képzőjének átértékelődéséből**. A melléknévi igenév képzője **a teljes tőhöz járult**, ezt örzi ma is sok esetben nyelvünk: a kötőhang nélküli formák rendszerint múlt idejű igék, míg a kötőhanggal kapcsolódó -tt formánsos alakulatok melléknévi igenevek, illetve melléknévvé vált igenevek (pl. *állt ~ állott, ért ~ érett, font ~ fonott, forrt ~ (ki)forrott, gyűrt ~ gyűrött, haladt ~ (előre-, meg-, túl)haladott, hullt ~ hullott, írt ~ írott, maradt ~ (el-, vissza)maradott, nyírt ~ nyírott, szállt ~ (meg)szállott, tört ~ törött, unt ~ unott, varrt ~ varrott*).

9. A mássalhangzóra végződő szavakhoz a fosztóképző is sokszor kétféleképpen járulhat: kötőhangzóval vagy anélkül. A fosztóképző alakja a -*talan/-telen*

alakváltozat volt eredetileg, ezért ez a változat őrizte meg a ’hiány, valamitől való megfosztottság’ jelentést. A rövidebb változatok, melyek szóhasadással keletkeztek, kialakulásuk a kétnyíltszótagos tendencia eredménye. Ezek az alakváltozatok már szemantikailag kisebb vagy nagyobb mértékben eltávolodtak az eredeti jelentéstől (*álomtalan ~ álmatlan, arctalan ~ arcátlan, gondtalan ~ gondatlan, íztelen ~ ízetlen, kedvtelen ~ kedvetlen, lélektelen ~ lelketlen, párttalan ~ pártatlan*).

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a hangtani „eltérések” okai elsősorban az ősmagyar korból megöröklött nyelvi jelenségekre vezethetők vissza. A szóhasadás révén kialakult többféle változattal (melyet elsősorban a kötőhangzó megváltoztatásával hozunk létre) szófajilag vagy jelentéstanilag elkülönült új szavak jelennek meg nyelvünkben.

IRODALOM

- ANTAL László 1960. Mitől függ, hogy hány morféma? *Magyar Nyelv* 56: 358–360.
- BERECZKI Gábor 1984. *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- DÖMÖTÖR Adrienne 2007. Nyelvtörténeti kérdések és válaszok a magyar mint idegen nyelv tanításában. *THL2. A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata*. 2007/1–2: 5–15.
- FORGÁCS Tamás 2009. A nyelvtörténet mint segédeszköz a magyarnak idegen nyelvként való oktatásában. In.: Egyed Orsolya, Giay Béla, B. Nádor Orsolya (szerk.): *Hagyományok és módszerek. Az I. Nemzetközi Hungarológia Oktatási Konferencia előadásai II.* Budapest. 44–53.
- H. VARGA Márta 2011. A különleges szerepű előhangzókrol. *Magyar Nyelv* 107: 50–60.
- HAJDÚ Péter 1981. *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KÁLMÁN László – NÁDASDY Ádám 1999. *Hárompercesek a nyelvről*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KÁLMÁN László 2011 A nyitótövekről. <http://www.nyest.hu/hirek/a-nyitotovekrol> (letöltve: 2011. 10. 31.)
- KIEFER Ferenc (szerk.) 2003. *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KISS Jenő – PUSZTAI Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KOROMPAY Klára 1992. A névszórágózás. In: Benkő Lóránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 355–410.
- M. KORCHMÁROS Valéria 2006. *Lépésenként magyarul. Magyar nyelvtani kézikönyv*. Szegedi Tudományegyetem, Hungarológia Központ, Szeged.
- MÁTAI Mária 1986. Bedeutung und Rolle der Sprachgeschichte im muttersprachlichen Unterricht *FUM* 10: 235–241.
- NÁDASDY Ádám 2005. Bizalmas diszharmónia. *Magyar Narancs* 10: 6.
- SIPTÁR Péter 1998. Hangtan. In: É. Kiss Katalin, Kiefer Ferenc, Siptár Péter (szerk.): *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 293–90.

Fancsaly, Éva

Hungarian as a Foreign Language and Historical Linguistics

In recent work, Adrienn Dömötör and Tamás Forgács have promoted the exploitation of historical linguistics data in the teaching of Hungarian as a foreign language (HFL). This paper, on the one hand, is intended as an augment to what they have said; on the other hand, it is an attempt to exemplify how historical linguistics might assist learners of HFL with translation and dictionary use (i.e. distinguishing between parts of speech, and finding lexical boundaries). This paper is primarily concerned with phonology, but it also considers issues in morphology and syntax. Possible overlaps with the works of the above mentioned linguists can result from the fact that the same linguistic phenomenon might serve as an explanation for several “irregularities” of language.